

чітко розмежувати права “вільних” та автономних міст у римському розумінні цих термінів. Хоча наявність у Херсонесі проксенії другої половини II ст. (ННХТ, № 3, 5; АЭПХ, с. 711–712) та III ст. (НЭПХ, № 114) дозволяє твердити, що після отримання елевтерії за херсонеською громадою, на відміну від автономної Тіри, було збережено право вільно дарувати власне громадянство.

Умовні скорочення:

Dio Chris., XXXVI	<i>Діон Хризостом</i> . Борисфенітська промова
SC	Scythica et Caucasica. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе
IOSPE, I ²	Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionales Ponti Euxini: Graecae et Latinae / Ed. V. Latyshev. – Ed. II. – Petropoli: Acad. Sci. Petropol., 1916. – Vol. I.
Veget.	<i>Флавій Веґецій Ренат</i> . Краткое изложение военного дела (Epitoma rei militaris)
АЭПХ	Антология эпиграфических памятников Херсонеса в русских переводах
ВДИ	Вестник древней истории. М.
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
ННХТ	<i>Макаров И. А.</i> Новые надписи из Херсонеса Таврического
НО	Надписи Ольвии
НЭПХ	<i>Соломоник Э. И.</i> Новые эпиграфические памятники Херсонеса

УДК 93/94 (091) (093)

**УКРАЇНСЬКА ЯРМАРКОВА ТОРГІВЛЯ У СТУДІЯХ І. О. ГУРЖІЯ:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ**

А. Г. Кудінова (Скоряк)

(Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, м. Київ)

У статті авторка робить спробу наукового аналізу, систематизації та узагальнення поглядів на основні аспекти дослідження ярмаркової торгівлі у наукових працях відомого українського радянського історика Івана Олександровича Гуржія. Учений розглядав ярмарки через призму їх трактування як невід’ємної частини загального внутрішнього ринку Російської імперії, до складу якої входили українські землі. Дослідник, спростовуючи помилкові теорії своїх попередників, висловлює гіпотезу, яка заслуговує на увагу в сучасному науковому світі: після будівництва залізниць у Російській імперії відбулася трансформація великих українських ярмаркових торгів у центри постійної оптової торгівлі, а дрібні ярмарки зникли взагалі.

В статтє автор делає попытку наукового анализа, систематизации и обобщения взглядов на основные аспекты исследования ярмарочной торговли в научных трудах известного украинского советского историка Ивана Александровича Гуржия. Учёный рассматривает ярмарки как неотъемлемую часть общего внутреннего рынка Российской империи, в состав которой входили украинские земли. Исследователь опровергает ошибочные теории своих предшественников, предлагая гипотезу, которая заслуживает на внимание в современном научном мире: после строительства железнодорожных путей сообщения в Российской империи произошла трансформация больших украинских ярмарочных торгов в центры постоянной оптовой торговли, а мелкие ярмарки исчезли вообще.

The author makes an attempt to analyze, to systematize and to generalize viewpoints of the main aspects research of fair trade in scientific works of famous Ukrainian soviet historian Ivan Oleksandrovych Hurzhii. The Scientist represents fair trade over prism of its interpretation as integral part of general domestic market of Russian Empire that Ukrainian lands were part. Researcher refuting aberrant theories of his predecessors proposes his hypothesis which should be underlined in present-day scientific world. Because, after the built of railways, in Russian

© А. Г. Кудінова (Скоряк), 2013

Empire large Ukrainian fair trades were transformed into the centres of constant group trade, and therefore small fairs were disappeared.

Ключові слова. Ярмарок, торгівля, радянський історик, історіографія, стаття, монографія, “Український історичний журнал”, І. О. Гуржій, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського.

Вступ. З розпадом Радянського Союзу розпочалася хвиля активної критики наукових праць радянських істориків, яка має місце і в сучасних статтях, брошурах, монографіях, дисертаціях, але чомусь дослідники “аналізують” праці своїх попередників переважно з негативної сторони, при цьому лише іноді підкреслюються окремі позитивні аспекти наукових напрацювань українських колег періоду СРСР.

Саме цей аспект вітчизняного наукового життя і зумовив актуальність нашого дослідження, у якому ми ставимо за мету об’єктивно проаналізувати праці відомого українського радянського історика І. О. Гуржія, присвячені питанням ярмаркової торгівлі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ярмаркової торгівлі побіжно згадується у праці В. Борисенка¹. Ярмаркам у різні роки кінця ХХ – початку ХХІ ст. було присвячено студії таких сучасників, як: В. Жук², Ю. Злобін³, Г. Луніна⁴, С. Свищева⁵, В. Юрченко⁶ та ін.

Так, відомий вітчизняний учений В. Борисенко у монографії “Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині ХVІІ ст.” подав дуже стисло, але досить важливу для нашого дослідження згадку про правила ярмаркової торгівлі; навів для прикладу назви деяких товарів, що продавалися на українських ярмарках та зазначив найбільші в досліджуваній ним період торговельно-промислові центри⁷.

У статті “Іллінський ярмарок” полтавського історика-краєзнавця В. Н. Жук розкриваються причини появи та особливості розвитку Іллінського ярмарку; аналізуються чинники, що сприяли його переведенню з міста Ромни Полтавської губернії до Полтави; зазначаються товари, якими торгували ярмаркувальники; деталізується товарообіг цього торгу; висловлюється гіпотеза щодо причин та приблизної дати припинення його діяльності⁸.

Ю. Злобін у дослідженні “Сорочинський ярмарок як явище української традиційної культури” проводить науковий аналіз торгівлі на Сорочинському ярмарку, окремі аспекти зародження, розвитку цього ярмаркового торгу, а сам ярмарок досліджується в контексті загальноукраїнської ярмаркової торгівлі як прояв традиційної культури українців⁹.

У праці іншої української дослідниці Г. Луніної “Ярмаркове дійство в творчості російських композиторів: Образність. Драматургія” проводиться багаторакурсний науковий аналіз ярмаркової торгівлі, на прикладах окремих сцен із музичних творів визначаються особливості трактування кожним автором істотних особливостей ярмаркування¹⁰.

¹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині ХVІІ ст. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 135.

² Жук В. Н. Іллінський ярмарок // Директорська пошта. – 2000. – № 1. – С. 7–8.

³ Злобін Ю. В. Сорочинський ярмарок як явище української традиційної культури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. культурології: спец. 26.00.01 “Теорія та історія культури”. – К., 2011.

⁴ Луніна Г. Є. Ярмаркове дійство у творчості російських композиторів: Образність. Драматургія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук мистецтвознавства: спец. 17.00.03 “Музичне мистецтво”. – К., 2009.

⁵ Свищева С. Сорочинський ярмарок: історія та відродження // Зб. наук. праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Серія “Педагогічні науки”. – 2006. – Вип. 6 (53). – С. 167–171.

⁶ Юрченко В. О. Народні звичаї на ярмарках України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К. : УНІСЕРВ, 2008. – Вип. 24. – С. 119–125; *її ж.* Традиції харчування на ярмарках України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Українознавство. – 2009. – № 1. – С. 221–225; *її ж.* Ярмарок в системі традиційної культури українців (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія”. – К., 2009.

⁷ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток... – С. 135.

⁸ Жук В. Н. Іллінський ярмарок. – С. 7–8.

⁹ Злобін Ю. В. Сорочинський ярмарок...

¹⁰ Луніна Г. Є. Ярмаркове дійство ...

Інша полтавська авторка С. Свищева у своїй публікації “Сорочинський ярмарок: історія та відродження” визначає мету і називає дату відродження Сорочинського ярмаркового торгу в селищі Великі Сорочинці Миргородського району на Полтавщині за радянської влади; подає перелік товарів та учасників, які беруть у ньому участь; аналізує сучасні ярмаркові розваги¹¹.

Дослідниця В. Юрченко у статті “Народні звичаї на ярмарках України у другій половині XIX – на початку XX століття” аналізує українські народні ярмаркові звичаї, обряди, розваги, які проводилися у XIX – на початку XX ст.¹² В іншій її публікації “Традиції харчування на ярмарках України у другій половині XIX – на початку XX століття” досліджується специфіка продажу продуктів харчування, їх види та виокремлюються народні ласощі, напої, які продавалися на українських ярмарках в означений історичний період¹³.

Українській ярмарковій торгівлі присвячено дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук “Ярмарок у системі традиційної культури українців (друга половина XIX – початок XX ст.)” вітчизняної дослідниці В. Юрченко¹⁴. (У 2009 р. у Київському національному університеті імені Т. Г. Шевченка вона захистила кандидатську дисертацію на зазначену вище тему за спеціальністю 07.00.05 – “Етнологія”. – А. К.).

Постановка завдання. У кожній із названих нами праць аналізується лише окремий аспект процесу зародження, становлення та розвитку українських ярмарків, при цьому майже зовсім немає ґрунтовних праць про внесок радянських істориків, у тому числі українських, у часткове або повне вивчення процесу ярмаркування. Тому головними завданнями нашої наукової розвідки ми визначаємо такі:

- виокремлення головних напрямів досліджень ярмарків у працях українського радянського історика І. О. Гуржія, частково або повністю присвячених ярмарковій торгівлі;
- системний аналіз еволюції поглядів на ярмарки у спадщині цього вченого;
- об’єктивна оцінка внеску дослідника в розробку проблеми ярмаркування на території українських земель.

Результати дослідження. Ярмаркові торги тривалий час були одним із найпоширеніших видів торгівлі і відігравали важливу роль у становленні національних внутрішніх ринків більшості європейських держав упродовж багатьох століть, і попри відсутність власної держави українські землі винятком не стали, оскільки купці з Російської імперії, Речі Посполитої, Австро-Угорської імперії та інших країн часто були не лише етнічними українцями, але й проживали в тогочасній Україні.

Ярмарки досліджували як сучасні вітчизняні дослідники, так і українські радянські історики, серед яких ми виділили студії І. О. Гуржія.

У статті “Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст.” І. О. Гуржій дійшов висновку про пріоритетне місце в дослідженнях буржуазних істориків зовнішньоекономічних зв’язків, серед яких провідну роль відігравала міська торгівля. І. О. Гуржій наголошує на обмеженості праць більшості вчених XIX ст. аналізом ярмарків як основного виду постійної міської торгівлі, де в ролі купців виступали іноземці – росіяни, поляки, євреї та ін. Він спростовує таке твердження і говорить про неправомірність замовчування наявності великої кількості українських торговців та інорідності українського торговельного капіталу І. О. Гуржій акцентує увагу на періодичності ярмаркової торгівлі та її неспроможності задовольнити потреби міських жителів у досліджуваній період. Ця гіпотеза ілюструється ще й малою заробітною платою міщан, які не могли заготувати необхідні запаси продуктів харчування виключно купівлею на ярмарках¹⁵.

¹¹ Свищева С. Сорочинський ярмарок: історія та відродження. – С. 167–171.

¹² Юрченко В. О. Народні звичаї на ярмарках України... – С. 119–125.

¹³ Її ж. Традиції харчування на ярмарках України... – С. 221–225.

¹⁴ Її ж. Ярмарок в системі традиційної культури українців...

¹⁵ Гуржій І. О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1959. – № 5 (вересень – жовтень) (№ 14). – С. 36–52.

Таким чином, можна зробити висновок: у статті І. О. Гуржія ламається стереотипне уявлення про ярмарки як основний вид постійної міської торгівлі та інертність торговельного капіталу тогочасних українських земель, не всі купці були іноземцями, а значна їх частина мала українське походження та проживала на території України.

У публікації “Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст.” І. О. Гуржій досліджує ярмаркові торги з позиції місця для оптової скупівлі, щоб потім продати товар у Царстві Польському. Серед торгів такого типу історик виділяє ярмарки містечка Владівка Брест-Литовського повіту Гродненської губернії. Бессарабська область та Подільська, Київська і Херсонська губернії трактуються як центри вирощування й поставок на ярмаркові торги переважної кількості худоби. Також учений подає згадки про закупівлю вовни на спеціалізованих ярмарках з метою експорту, а як головний торг виділяє Троїцький ярмарок у Харкові. У статті І. О. Гуржія простежується ще й погляд на ярмаркові торги як на транзитний пункт для імпортованих товарів перед надходженням до споживачів у Російській імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст.¹⁶

Отже, на основі результатів дослідження вченого можна зробити висновок, що українські ярмарки були як центрами збуту худоби, так і місцем транзиту закордонних товарів для населення Російської держави.

І. О. Гуржій у статті “Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-і рр. XIX ст.)” виокремлює такі види ярмаркової сільськогосподарської продукції та сировини: худоба, хутро, кустарні вироби і “красний товар” (тобто бавовняні, шерстяні, шовкові та інші тканини). Учений акцентує увагу на тому, що ярмарки внутрішнього ринку активізували й розвиток зовнішньоекономічних зв’язків України та Російської імперії, до складу якої входили українські землі. Дослідник наголошує, що кожен вітчизняний товар до відправлення на експорт перебував на внутрішньому (національному. – *А. К.*) ринку, де кілька разів перепродувався посередниками, а використання імпортованої продукції починалося після перетину нею кордону країни, куди її імпортували.

Таким чином, І. О. Гуржій стверджує, що імпортований чи експортований товар надходить в обіг уже при перетині кордону ще до його придбання споживачем¹⁷.

Учений виокремлює причини трансформації та занепаду ярмарків в Україні, серед яких: зростання капіталістичної промисловості, розвиток капіталізму в сільському господарстві, будівництво залізниць, удосконалення водного транспорту, розширення мережі постійної крамничної торгівлі, діяльність товарних бірж. Історик І. О. Гуржій спростовує гіпотезу про повний занепад та зникнення ярмаркових торгів і припускає, що вони переміщувалися з одного населеного пункту в інший. (Ми погоджуємося з цією думкою вченого та на її підтримку можемо навести приклад переведення Іллінського ярмарку з міста Ромни Полтавської губернії до губернського центру – міста Полтави. – *А. К.*). Дослідник акцентує увагу на зміні форм і методів обігу товарів, на ширшому застосуванні оптової торгівлі на кшталт аукціонних торгів і наводить приклад з Київським контрактним ярмарком, де переважно проводилася економічна операція купівлі-продажу у формі підписання контрактів, тобто спеціальних договорів, що уклалися тут на такі види товарів: хліб, цукор, метал, вугілля тощо на місцях їхнього виробництва¹⁸. Причиною занепаду ярмарків у Полтаві і Ромнах, посилаючись на звіт полтавського губернатора за 1880 р., І. О. Гуржій називає місто Харків, яке стало “... головним складовим пунктом” для південних і середніх губерній Російської імперії¹⁹. Посилаючись на матеріали дослідника історії Ромен XIX ст. Курилова, учений стверджує, що ярмарки втратили своє значення і зникли в окремих населених пунктах, зате відкрилася постійна торгівля роменських фабрикантів і купців унаслідок розширення мережі залізниць²⁰.

¹⁶ *Його жс.* Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. // УІЖ. – 1960. – № 5 (вересень – жовтень) (№ 20). – С. 51–63.

¹⁷ *Його жс.* Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60-90-і роки XIX ст.) // УІЖ. – 1963. – № 5 (вересень – жовтень) (№ 38). – С. 48.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 53.

²⁰ Там само. – С. 54.

Окремим аспектом наукового аналізу І. О. Гуржія стали оптові ярмаркові торги, значна частина яких в умовах активного будівництва залізничних шляхів вимушено зменшила обсяги товарообігу, а деякі ярмарки, навпаки, стали великими торговими центрами регіонального та загальнонаціонального масштабу²¹. Дослідник наводить цитату зі звіту харківського губернатора про будівництво Курсько-Харківсько-Азовської гілки залізниці, датованого 1870 р., та акцентує увагу, що під час будівництва й після введення в експлуатацію цієї колії збільшився товарообіг, зросли ціни на продукти харчування, а на ярмаркових площах Харківщини тимчасові склади було замінено постійними оптовими.

Таким чином, історик І. О. Гуржій повністю спростовує хибність суджень своїх колег-попередників щодо негативної ролі залізничних шляхів у розвитку та спричиненні занепаду українських ярмаркових торгів, доводячи, що залізниці не всюди мали виключно негативні наслідки для ярмарків²².

Учений у статті “Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-ті роки XIX ст.)” справедливо пише про зростання кількості та ролі дрібних ярмарків у період після царської реформи середини XIX ст. у тих сільських населених пунктах, де постійна торгівля і продаж сільськогосподарської продукції не набули широкого поширення, а промислова продукція була привізною²³.

І. О. Гуржій піддає критиці гіпотезу дослідників другої половини XIX ст. про занепад ярмаркових торгів і втрату їх попереднього значення, аргументуючи даними лише про найбільші оптові ярмарки і не враховуючи матеріали про українську ярмаркову торгівлю в цілому з боку істориків та економістів другої половини XIX ст.: “... нові форми торгівлі, властиві промислому капіталізму, виникали в Росії не замість ярмарків, а поряд з ними”²⁴. Як приклад помилкових суджень, він, посилаючись на працю В. П. Безобразова “Очерк Нижегородской ярмарки”, зазначає про наявність у радянській історіографії твердження щодо втрати ярмарками свого початкового значення у пореформений період XIX ст.²⁵

Таким чином, можна зробити висновок про втрату ярмарковими торгами своєї сутності і трансформацію в інші види торгівлі.

І. О. Гуржій справедливо зауважує про залежність нерівномірності територіального розміщення ярмарків від ступеня розвитку постійної торгівлі.

За результатами його досліджень українські ярмарки становили 39,6 % від кількості усіх ярмаркових торгів Російської імперії, які проводилися в середині XIX ст., найбільше їх відбувалося на території Лівобережної України – 1065, а товарообіг та прибутки становили основну частину від загальноімперських ярмаркових торгів Російської імперії²⁶.

Історик І. О. Гуржій зазначає про численні клопотання селян та міщан (які були одними з ініціаторів. – А. К.) українських губерній як про один зі шляхів виникнення ярмаркової торгівлі в Російській імперії. Збільшення кількості ярмарків автор пояснює через призму особливостей та потреб економіки пореформеного періоду, намагаючись проаналізувати мотиви, які називали селяни та міщани, подаючи прохання до міської влади про відкриття ярмаркових торгів. (Слід зауважити, що досить часто вимоги подавалися щодо відкриття кількадечних, тобто коротких ярмарків, наприклад одноденних, дводенних, триденних та ін. – А. К.). Учений стверджував про намагання царської влади обмежити кількість відкриття нових ярмарків з метою зменшення гільдійського збору та рекомендації відкриття ярмаркових торгів лише один раз на рік у найбільших селах²⁷. Серед інших причин обмеження ярмаркування автор виділяє підвищення грошового збору, наголошуючи на обкладенні всіх ярмарків тривалістю понад 7 днів, відповідно до норм закону 1882 р., особливим білетним збором, окремо встановленим для оптового та окремо для дрібного торгу. У дослідженні містяться відомості й про введення платних посвідчень для прикажчиків, які торгували на ярмарках.

²¹ Там само. – С. 48.

²² Там само.

²³ Там само. – С. 49.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – С. 50.

І. О. Гуржій у відсотковому співвідношенні подає кількісні дані про різні типи ярмаркових торгів (одноденні, тижневі) та виокремлює чотири найбільші за обсягом торгівлі ярмарки Лівобережної України, серед яких "... 4 ярмарки в Харкові (Хрещенський, Троїцький, Успенський, Покровський), Іллінський у Полтаві, Маслянський, Вознесенський і Михайлівський у Ромнах, Воздвиженський у Кролевіці..." та Стрітенський (Контрактовий) у Києві, Петропавлівський у Катеринославі, Миколаївський і Покровський у Вознесенську, що проводилися на території Правобережжя²⁸.

Як найбільший центр ярмаркування в Україні післяреформених часів учений виділяє місто Харків, де серед переліку товарів згадує про постачання та продаж у великих кількостях "... тканини з центру європейської частини Росії, а також Польщі, оброблені шкіри – з Москви, Петербурга, Болохова, Курська, Єльця, Липецька, Вільно, Риги і Варшави; залізо і залізні вироби – з Петербурзької, Московської, Тульської і Нижегородської губерній, з Польщі та Уралу"²⁹. Серед ярмаркових субкультур і контркультур, які торгували на харківських ярмарках, учений називає купців, скупників, купців-скупників³⁰.

Аналізуючи ярмаркові торги Київщини, зокрема Хрещенський, І. О. Гуржій коротко подає суть діяльності цього торгу, наголошуючи на біржових операціях землевласників, промисловців та інших осіб щодо купівлі-продажу сільськогосподарських і промислових товарів, на складанні контрактів, наймі працівників³¹ та діяльності банківських контор на Київському контрактовому ярмарку³².

Аналізуючи роботу Троїцького ярмарку, І. О. Гуржій пише про двоїсту господарсько-торгову спеціалізацію цього торгу, пояснюючи через щорічний продаж коней з 25 травня та красного і вовняного товарів з 1 до 16 червня³³. Дослідник усе ж визначає його як кінний і виділяє з ряду спеціальних ярмаркових торгів спеціалізовані з продажу великої рогатої худоби³⁴.

Учений наголошує на позитивній ролі ярмарків у зростанні торгового обігу в крамницях і магазинах та стверджує про подальше зосередження на них великої кількості товарів, призначених на експорт³⁵.

Отже, стаття українського радянського історика І. О. Гуржія "Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-ті роки XIX ст.)" на високому аналітичному рівні досліджує особливості української ярмаркової торгівлі, оперуючи багатим архівним і статистичним матеріалом, даними праць своїх попередників-істориків та економістів XIX ст. Автор робить об'єктивну оцінку ярмарків та вміло вписує в контекст дослідження елементи марксистської ідеології. Дослідник вживає термін "Росія" замість офіційного "Російська імперія", вочевидь, маючи на увазі Російську державу. У ході дослідження І. О. Гуржій дійшов такого висновку: незважаючи на розвиток залізничного й водного транспорту, появу та активне розгортання постійної торгівлі не всі ярмаркові торги занепали, а головним чином трансформувалися в пункти постійної чи оптової торгівлі, звідки сільськогосподарська та промислова продукція надходила до інших губерній не лише Малоросії, але й усієї Російської імперії та на експорт до інших країн світу. У статті українська торгівля трактується через призму марксистсько-ленінських поглядів як невід'ємна складова частина загального ринку Російської імперії³⁶.

²⁸ Там само. – С. 51.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – С. 52.

³¹ Там само. – С. 54–55.

³² Там само. – С. 55.

³³ Там само. – С. 56.

Троїцький ярмарок мав дві частини (періоди) роботи. Початок першої половини починався з 25 травня. Друга половина роботи тривала з 1 до 16 червня. Господарська спеціалізація ярмарків визначалася за тим видом товару, яким торгувала переважна більшість торгівців-ярмаркувальників, наприклад кіньми (тому й називався кінний ярмарок), товарами сільськогосподарського виробництва (Лубенський сільський ярмарок) та ін.

³⁴ Гуржій І. О. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-ті роки XIX ст.). – С. 57.

³⁵ Там само.

³⁶ Його ж. Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60–90-ті роки XIX ст.) // УІЖ. – 1962. – № 5. – С. 35–47.

У монографії “Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст.” І. О. Гуржій досліджує ярмаркову торгівлю в четвертому розділі монографії – “Внутрішня торгівля в системі всеросійського ринку”. Термін “внутрішній ринок” учений тлумачить з позицій марксизму-ленінізму, посилаючись на праці В. І. Леніна, як результат появи та розвитку товарного господарства під впливом “ступеня дробності суспільного поділу праці, що визначає висоту його розвитку”. Автор трактує поняття “ярмарки” як мережу стаціонарної, тобто постійної, торгівлі, що виникла та розвивалася під дією суспільного поділу праці та господарської спеціалізації на території Правобережної, Лівобережної і Південної України, які зумовили злиття окремих територіальних ринків у загальноукраїнський, котрий є невід’ємною складовою частиною всеросійського ринку.

І. О. Гуржій стверджує, що для оптового продажу на ярмарки досліджуваного ним періоду надходили сільськогосподарська продукція та кустарні вироби, зосереджувані на міських і сільських базарах перед потраплянням на ярмарки. Ярмаркова торгівля виступала в даному випадку як транзитний пункт для імпортованих чи експортованих товарів перед купівлею їх споживачами. На думку вченого, в одних містах базари починають витіснити ярмаркову торгівлю, а в інших – кількість ярмаркових торгів навпаки зростає. Для підтвердження своїх думок дослідник посилається на звіт губернатора Херсонської губернії, датований 1890 р., де містяться відомості про збільшення товарообігу базарних торгів порівняно з товарообігом ярмарків³⁷. Серед товарів І. О. Гуржій виокремлює сільськогосподарську сировину, худобу, хутро, кустарні вироби і так звані “красний товар” (бавовняні, шерстяні, шовкові та інші тканини)³⁸. Автор доводить, що ярмарки не зникають, а лише змінюються форми і методи ведення торгівлі, з’являються аукціони як вид оптових торгів. Для прикладу вчений наводить Київський контрактний ярмарок. Такі трансформації відбуваються під впливом соціально-економічних процесів 60–90-х рр. XIX ст.: швидкого зростання капіталістичної промисловості; розвитку капіталізму в сільському господарстві; розширення постійної крамничної торгівлі; побудови залізничних шляхів; удосконалення водного транспорту; діяльності товарних бірж. У праці І. О. Гуржія зазначається про занепад ярмарків в одних місцях і виникнення та зростання їх в інших, що спричинило зміну обсягів ярмаркового товарообороту³⁹. Для прикладу дослідник наводить відомості про оптові ярмаркові торги та скорочення обсягів їх товарообігу у зв’язку з побудовою залізниць. У випадку харківських ярмарків це дало зростання товарообороту. Учений повідомляє дані зі звіту харківського губернатора за 1870 р. про зростання товарообігу через Курсько-Харківсько-Азовський залізничний шлях. У досліджуваній ним період відбувається заміна складів на ярмаркових площах оптовою торгівлею. Збільшується кількість і роль дрібних ярмарків у пореформений час у сільській місцевості зі слабо розвинутою постійною торгівлею та неорганізованим характером збуту сільськогосподарської продукції і селянських промислових виробів.

Позитивним моментом у монографії І. О. Гуржія “Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст.” є використання або залучення творів художньої літератури як одного із джерел дослідження ярмарків, зокрема вірша Л. Глібова “Ярмарок”, датованого 1890 р. Цей момент не характерний для більшості праць українських радянських і сучасних істориків.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження ученому вдалося встановити, що більшість ярмарків припадала на українські землі та “східні російські губернії”. І. О. Гуржій наголошував на нерівномірності територіального розміщення ярмаркових торгів, більшість із яких проходила на Лівобережній Україні. Клопотання про відкриття нових ярмарків подавали селяни та міщани. Однак їх відкриття обмежувалося міською та сільською владою, щоб не зменшувався гільдійській збір у Російській імперії, тому переважно місцева влада дозволила відкривати не більше одного ярмарку в населеному пункті.

І. О. Гуржій виділяє також і окремі обмеження щодо діяльності ярмаркової торгівлі: введення особливого білетного збору для ярмарків з тривалістю більше 7 днів; підвищення

³⁷ Його ж. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 105.

³⁸ Там само. – С. 106.

³⁹ Там само.

грошового збору; платні посвідчення для прикажчиків, які торгували на ярмарках тривалістю менше як 14 днів.

Ще одна праця І. О. Гуржія, в якій частково досліджуються особливості ярмаркової торгівлі України, – “Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. (З кінця XVIII ст. до 1861 р.)”. На думку В. О. Маркіної та О. І. Лугової, ця монографія характеризується глибоким вивченням передреформеної епохи та високим рівнем аналізу тих змін, що відбувалися в соціально-економічному житті українського народу. Вони стверджують, що І. О. Гуржій пояснює продаж на ярмарках селянської худоби як факт зубожіння дореформеного села, а не як зростання товарного скотарства. Учений трактував ярмаркову торгівлю дореформеного періоду як таку, що ґрунтувалася на основі товарного виробництва і сприяла його подальшому зростанню. На його думку, на ярмарках проводилася оптова торгівля для постійного продажу цих же товарів уроздріб. Мав місце обмін товарами між різними економічними районами Російської імперії та її українськими губерніями. Економічні зв’язки Російської імперії з Прибалтикою, Царством Польським, Середньою Азією зав’язувалися та набували розвитку на українських ярмарках. У результаті розкладу феодально-кріпосницької системи сформувався внутрішній ринок тогочасної України⁴⁰.

Як зазначають В. О. Маркіна та О. І. Лугова, автор провів величезну роботу з підрахунком Правобережних, Лівобережних ярмарків та ярмаркових торгів Півдня України, дійшовши висновку про кількісне переважання лівобережних ярмарків та найбільшу нерозвинутість ярмаркування південних губерній України. Причини економічної відсталості та нерівномірного розміщення ярмаркової торгівлі І. О. Гуржій не розглядає, вони не стали предметом його наукового аналізу в досліджуваній праці – так вважають рецензентки В. Маркіна та О. Лугова⁴¹.

Висновки. Отже, в результаті дослідження ми дійшли таких висновків:

– до головних напрямів досліджень української ярмаркової торгівлі у проаналізованих нами наукових працях І. О. Гуржія належать дослідження причин появи, втрати початкового значення і сутності, трансформації та занепаду, особливостей розвитку ярмарків; трактування їх як виду постійної міської торгівлі; місця оптової скупки товарів певного виду з метою їх подальшого продажу на території Російської імперії, включаючи малоросійські губернії, та за кордон; ярмаркування як оптові торги; ярмаркові торги як транзитний пункт для української, російської та закордонної продукції; ярмарки як місця укладання контрактів (спеціальних договорів на певний вид продукції) та проведення біржових операцій;

– поступова трансформація наукових поглядів ученого на українські ярмарки від наукового аналізу ярмаркування як одного з видів постійної міської торгівлі середини – кінця XIX ст. до трактування їх як місця для проведення різних видів біржових операцій;

– І. О. Гуржій проводив свої дослідження, переважно оперуючи архівними матеріалами, що стосувалися харківських ярмарків, рідше – полтавських, чернігівських та київських ярмаркових торгів; виокремив та проаналізував причини появи, занепаду і трансформації українських ярмаркових торгів, особливостей їхнього розвитку, втрати початкового економічного значення; розкрив значення побудови залізниць для розвитку ярмаркових торгів; подав детальний аналіз ярмаркових товарів; в окремих статтях і монографіях називав торговців, які торгували на ярмарках – так звані ярмаркові субкультури, шляхи нагромадження ними торговельного капіталу.

На нашу думку, серед перспектив подальших досліджень потрібно виокремити об’єктивний науковий аналіз української ярмаркової торгівлі у студіях окремих радянських та сучасних істориків, краєзнавців, економістів та етнографів.

⁴⁰ Маркіна В. О., Лугова О. І. Гуржій О. І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні; Вид-во АН УРСР, К., 1962, 206 с. [рец.] // УІЖ. – 1963. – № 2 (березень – квітень), (№ 35). – С. 149–151.

⁴¹ Там само. – С. 150–151.